

SZANSE I WYZWANIA W BADANIACH GRUP WRAŻLIWYCH WOKÓŁ POJĘCIA WULNERABILNOŚCI

Serdecznie zapraszamy do lektury artykułów skoncentrowanych wokół charakterystycznego pojęcia, które ujęłyśmy w tytule tomu¹. Zgromadzone teksty pokazują kilka ważnych wątków w polskich badaniach nad wulnerabilnością. Rozmaitość tłumaczeń z angielskiego nazwy tej koncepcji, a nawet tworzenie neologizmów, odzwierciedla fakt, że dla każdego badacza oznacza ona trochę co innego. Angielski termin *vulnerability* tłumaczony jest bezpośrednio jako wulnerabilność (Tomczok 2017), podatność na zagrożenie (Nowakowski 2017) lub — w sposób bardziej metaforyczny — jako ranliwość / podatność na zranienie (np. Świerkosz 2018). W niniejszym tomie posługujemy się głównie terminem „wulnerabilność” jako literalnie odzwierciedlającym oryginalny termin, wywodzący się z łaciny (*vulnus* — rana, *vulnerabilis* — podatny na zranienie, uszkodzenie). Niewątpliwie termin łaciński po przejściu do języka angielskiego został semantycznie zmodyfikowany i poszerzony: nabrał nowych znaczeń, a nad dosłownym znaczeniem fizycznej rany przeważać zaczęło metaforyczne znaczenie zranienia. Używając spolszczonego słowa „wulnerabilność”, podkreślamy specyfikę tego terminu w naukach społecznych i humanistycznych pierwszych dekad XXI wieku.

Wulnerabilność bywa definiowana jako cecha jednostek (np. Satıcı 2016), ale też całych grup, narodów i państw (np. Brooks, Adger, Kelly

¹ Tom powstał we współpracy z Sekcją Socjologii Migracji PTS.

2005), tym samym wyróżnia się wulnerybilność poziomu makro oraz poziomu mikro. W literaturze przedmiotu zauważa się, że wulnerybilność może mieć źródła wrodzone, sytuacyjne i patogenne; jest dyspozycyjna, czyli potencjalna (*dispositional*), lub ujawniona, czyli faktycznie się dziejąca (*occurent*) (Mackenzie, Rogers, Dodds 2014). Dążenia do zmierzenia wulnerybilności są podejmowane na różnych poziomach analizy. Organizacja Narodów Zjednoczonych stworzyła indeks wulnerybilności (Multidimensional Vulnerability Index, ONZ 2024) określający podatność na zagrożenia w różnych krajach świata. Z kolei Indeks Wulnerybilności Społecznej (Cutter, Boruff, Shirley 2003; Cutter 2024) uwzględnia wśród czynników podatności między innymi rasę, etniczność, zawód, wiek, indywidualną zamożność, a także czynniki infrastrukturalne i środowiskowe, związane z miejscem i formą zamieszkania. Wielość i różnorodność wskaźników prowadzi do zatarcia wyraźnych granic między wulnerybilnością a brakiem wulnerybilności: stąd rozwój skal, które badają raczej natężenie zjawiska niż samo jego istnienie lub brak. Samą istotą pojęcia wulnerybilności jest poszukiwanie źródeł i przyczyn prowadzących do pokrzywdzenia pewnym zjawiskiem, które ma charakter negatywny i którego trudno unikać. Przy tym wielość przyczyn leżących u podłoża tego ogólnie określonego stanu jest źródłem zarazem porażek definicyjnych, jak i popularności używania tego rozległego terminu. Wielość zagrożeń, niemożność ich precyzyjnego oznaczenia i całkowitego wyeliminowania to cechy charakterystyczne społeczeństwa ryzyka (Beck 2004), co również pokazuje wzajemne przenikanie się i krzyżowanie kluczowych koncepcji stosowanych w opisach ponowoczesnych społeczeństw. Jak zauważają Wim Naudé, Amelia Santos-Paulino i Mark McGillivray (2009, s. 184), wspólnym mianownikiem różnych definicji wulnerybilności jest to, że odnoszą się do podatności na niepożądane konsekwencje (takie jak ubóstwo, brak bezpieczeństwa żywnościowego lub bycie ofiarą katastrof naturalnych).

Szeroki zakres znaczeniowy pojęcia wulnerybilności oraz nieostre definicje na pewno utrudniają ustalenie trwałego kanonu cech, postaw, zachowań i relacji składających się na wulnerybilność. Dzięki temu jednak stwarzają możliwość twórczego, niesztampowego używania tego pojęcia w celu lepszej interpretacji uzyskiwanych danych, uwrażliwienia na nowe formy dyskryminacji i podobnych zjawisk społecznych. Zebrane w tym tomie teksty demonstrują główne konteksty stosowania pojęcia wulnerybilności i pozwalają na sformułowanie podstawowej charakterystyki tego pojęcia, szans i wyzwań związanych z jego stosowaniem. Poniżej prezentujemy je w ogólnym zarysie, traktując poniższą listę nie jako zamkniętą charakterystykę, ale raczej jako zachętę do dalszych analiz. Mamy nadzie-

ję, że ten krótki zarys przyczyni się do dalszych debat nad wulnerybilnością.

Po pierwsze, jest to koncepcja często stosowana przez badaczy, którzy wybierają metodologię jakościową. Odkrywaniu i analizowaniu wulnerybilności sprzyja właśnie prowadzenie wywiadów pogłębionych, obserwacji terenowej (w tym obserwacji uczestniczącej), badanie dokumentów takich jak pamiętniki, stenogramy zeznań procesowych. Skupiają się one na subiektywnej perspektywie osób badanych oraz pozwalają uczestnikom badań — co do zasady — na opowiedzenie własnym językiem o swoich doświadczeniach oraz indywidualnych interpretacjach. Metody jakościowe pozwalają uchwycić, jak osoby wulnerybilne przetwarzają na poziomie emocjonalnym i psychologicznym swoje doświadczenia, budując w trakcie tego procesu własną sprawczość, adaptacyjność i formy oporu (zob. Gilodi, Albert, Nienaber 2024, s. 637). Nie ma jednak przeciwwskazań, aby koncepcja wulnerybilności była stosowana w szerszym zakresie również w badaniach ilościowych, takich jak sondaże. Pojawiają się także propozycje triangulacji metod badawczych w celu jednoczesnego ujęcia ilościowych i jakościowych aspektów podatności na zagrożenie (Birkmann 2013). Doprowadziłoby to do dalszego rozwoju propozycji bardziej precyzyjnych mierników wulnerybilności oraz lepszego zmierzenia skali zjawiska.

Po drugie, istnieje pokrewieństwo między pojęciem wulnerybilności a innymi koncepcjami tradycyjnie stosowanymi w socjologii, takimi jak dyskryminacja, marginalizacja, wykluczenie społeczne. Jednak wcześniejsze pojęcia, anektujące główny nurt debat akademickich, mogły również stłamsić badanie nowych czy nietypowych wątków zjawiska podatności na różne formy niesprawiedliwości. Rosnąca popularność pojęcia wulnerybilności w Polsce wynika po części z chęci odpolitycznienia pewnych debat wokół grup narażonych na niesprawiedliwe traktowanie. Skoro pojęcia dyskryminacji czy marginalizacji są już używane w dokumentach politycznych, programach partyjnych i debatach publicznych, nabierają one sensów pozaakademickich. Zwrot ku relatywnie nowemu (przynajmniej w języku polskim) pojęciu wulnerybilności prowadzi do odświeżenia debaty naukowej, daje możliwości odkrycia nowych kontekstów i interpretacji i tym samym dyskusję akademicką o nierównościach społecznych czyni bardziej dynamiczną. Tym niemniej trzeba odnotować rozdzźwięk między funkcjonowaniem pojęcia wulnerybilności (w różnych tłumaczeniach) w Polsce i w piśmiennictwie angielskim. Podczas gdy w Polsce jest to głównie termin akademicki, to pojęcie *vulnerability* pojawia się już, a nawet odgrywa ważną rolę, w międzynarodowych dokumentach kluczowych aktorów instytucjonalnych (np. ONZ 2018, 2024; IOM 2019)

i nabiera znaczeń politycznych. Krytycy wskazują na niebezpieczeństwo instrumentalizacji pojęcia wulnerabilności przez jego używanie w dyskursie politycznym: odgórne kategoryzowanie społeczności i jednostek jako wulnerabilnych może być samo w sobie stygmatyzujące; kategoryzacje takie mogą skutkować postawami paternalistycznymi i protekcyjnymi; grożą wzmocnieniem kontroli społecznej, ucisku i wykluczenia; mogą też prowadzić do etykietowania grup oraz ignorowania wewnętrznego zróżnicowania wulnerabilności w obrębie społeczności (Gilodi, Albert, Nienaber 2024, s. 630–634).

Po trzecie, stosowanie koncepcji wulnerabilności często wiąże się z pogłębianą refleksją na temat wyzwań etycznych badań i z dążeniem do etycznego traktowania uczestników badań społecznych (zob. Bracken-Roché, Bell, Macdonald, Racine 2017; Findley, Ghosn, Lowe 2024). Uwidacznia się to w dbałości o uzyskanie świadomej zgody rozmówców, przywiązywaniu znaczenia do rzetelnego informowania o badaniu oraz przysługujących uczestnikom prawach, a na etapie upowszechniania wyników — w dążeniach do przekazania treści bez zniekształceń i uproszczeń. Podkreśla się też konieczność zadbania o równą dystrybucję kosztów i korzyści z badań, aby populacje poddawane badaniom, a szczególnie podatne na dyskryminację i inne zagrożenia, również uzyskiwały wartość dodaną dzięki swoim wysiłkom. Podkreślanie wrażliwości i wulnerabilności respondentów sprawia, że kwestie etyki odgrywają coraz większą rolę w projektowaniu metodologii, realizacji badań w terenie oraz interpretowaniu materiału empirycznego.

Po czwarte, ekspansywność pojęcia wulnerabilności wynika z tego, że ma ono charakter transdyscyplinarny oraz interdyscyplinarny. Wykracza poza granice poszczególnych dyscyplin, ale też łączy przedstawicieli różnych dyscyplin w procesie wymiany idei i współtworzenia wiedzy akademickiej. Pojęcie to jest stosowane zarówno w dziedzinie nauk społecznych, jak i humanistycznych. Korzystają z niego przedstawiciele różnych dyscyplin: socjologii, antropologii, polityki społecznej, psychologii, pedagogiki, historii, filozofii, literaturoznawstwa. Dzięki temu umożliwia też twórczą wymianę myśli między badaczami z tych dziedzin i dyscyplin, wzajemne odkrywanie oraz inspirowanie tekstów z pokrewnych gałęzi humanistyki i nauk społecznych.

Po piąte, badanie zjawiska wulnerabilności (jako podatności na pewne negatywne sytuacje społeczne, ryzyka i zagrożenia) prowadzi do formułowania środków zaradczych, identyfikowania i analizowania zaobserwowanych strategii zapobiegawczych. W tym sensie badanie wulnerabilności ukazuje responsywność nauk społecznych: budowanie koncepcji przeciw-

stawnych, odwracających negatywny potencjał, czyli będących swoistym „lustrzanym odbiciem” podatności na zagrożenia. Takimi pojęciami są adaptacyjność/zdolność adaptacyjna oraz rezyliencja (zwłaszcza w psychologii) — odporność psychiczna, która pozwala na właściwe reagowanie lub dostosowanie się w trudnych sytuacjach, powiązana jest z wytrwałością oraz lepszym odpowiadaniem na stres i przeciwności losu (Satici 2016). W odpowiedzi na wulnerybilność rozwijana jest też koncepcja zdolności adaptacyjnej rozumianej jako zdolność systemu do utrzymania lub polepszenia funkcjonowania w reakcji na zmiany w środowisku (Gallopín 2006). Pojęcia te mogą być użyteczne również z perspektywy socjologii, a zadaniem na przyszłość dla socjologów pozostaje opracowanie modeli teoretycznych bardziej zakorzeniających te pojęcia w badaniach socjologicznych.

Teksty zgromadzone w tym tomie uwidaczniają ogromny potencjał pojęcia wulnerybilności do badania grup mniejszościowych, marginalizowanych, zapomnianych i pomijanych. Stosowanie pojęcia wulnerybilności pokazuje zarówno szanse, jak i wyzwania związane z analizą grup wrażliwych: stanowi perspektywę uwydatniającą znaczenie nierówności społecznych, skupioną na badaniu grupowych oraz osobistych, zróżnicowanych doświadczeń nierówności i niesprawiedliwości, ich strukturach, procesualności i relacyjności. Pojęcie „wrażliwość” nie oznacza tu przewrażliwienia, przeculenia czy pobudliwości (jest to jedno ze znaczeń słownikowych zgodnie ze słownikiem języka polskiego²). Bycie grupą wrażliwą to mała odporność wynikająca ze strukturalnego i systemowego usytuowania, silne reagowanie na zjawiska z zewnątrz. Uzasadniony wydaje się podnoszony w literaturze przedmiotu postulat wyodrębnienia socjologii wulnerybilności (Misztal 2011), co niewątpliwie wzmocniłoby tożsamość naukową i siłę akademickiej ekspresji tego obszaru badań. Analizowanie wulnerybilności łączy dwojakie ambicje socjologii: z jednej strony trafnego diagnozowania i precyzyjnego opisu świata społecznego, z drugiej strony ujmowania się za słabymi i uciśnionymi, oddawania sprawiedliwości zdeprywatyzowanym ekonomicznie i społecznie.

Numer tematyczny otwiera tekst Arkadiusza Karwackiego i Andrei Volterraniego *Universal vulnerability as the basis for the narrative of the contemporary social policy — individual fragility, the responsive state and the comprehensive diagnosis model*, który zawiera omówienie teorii podatności sformułowanej przez Marthę Albertson Fineman jako część dyskursu wokół problemów i potrzeb współczesnych obywateli oraz odpowiedzialności państwa w zakresie reagowania na nie. Autorzy wskazują na potencjał tego

² Zob. Słownik języka polskiego (<https://sjp.pl/wra%C5%BClliwo%C5%9B%C4%87>).

podejścia w wyjaśnianiu złożonych doświadczeń przedstawicieli różnych grup i kategorii społecznych. Uznają uniwersalną wulnerybilność za ważną perspektywę użyteczną w tworzeniu rozwiązań pomocowych i strategii integracyjnych we współczesnych warunkach licznych kryzysów społeczno-politycznych.

Szczególną popularnością koncepcja wulnerybilności cieszy się wśród badaczy migracji, co również jest odzwierciedlone w tym tomie. Dostrzegają oni potencjał badania wulnerybilności również z perspektywy intersekcyjnej, która umożliwia ukazanie różnych aspektów podatności na zagrożenia. Jan Bazyli Klakla w artykule *Beyond vulnerability: Resilience and empowerment of migrant domestic workers in Poland* przeanalizował sytuację migrantów-pracowników domowych w Polsce (w szczególności pochodzących z Ukrainy), skupiając się na ich potrzebach, ryzyku i szansach na zwiększenie ich odporności i wzmocnienie pozycji. Wulnerybilność towarzysząca pracy w tym sektorze to konsekwencja społecznego niedoceniań wartości tego rodzaju aktywności zarobkowych, ale też czynników prawnych: nieformalnego zatrudnienia, niewystarczającej ochrony prawnej i trudności w egzekwowaniu norm prawa pracy w gospodarstwach domowych. Wyzwania towarzyszące pracy domowej migrantów są, jak zauważa autor, nie tyle przejściowym kryzysem, ile wyrazem trwałych, systemowych problemów wpisanych w instytucję pracy domowej.

Z kolei Wiktoria Moritz-Leśniak oraz Izabella Main w tekście *Migrant parents at the intersection of vulnerability and the demands of the educational system in Poland* opisują doświadczenia wulnerybilności rodziców-migrantów w kontaktach z polskim systemem edukacji. Wyniki przedstawione w artykule wskazują, że sytuacyjna wulnerybilność wynikająca z konieczności ucieczki przed wojną może się przekształcić w wulnerybilność strukturalną. Co więcej, wulnerybilność sytuacyjna może napotykać strukturalne ograniczenia, które wzmacniają wulnerybilność strukturalną.

Eva A. Duda-Mikulín w artykule *Researching and communicating migration and disability. On disabled migrants and the importance of doing research "about", "for" and "with" them* postuluje konieczność prowadzenia badań o migrantach z niepełnosprawnościami, ponieważ luki w wiedzy na ten temat występują w zakresie teorii, polityki i praktyki. Autorka podkreśla, że wulnerybilne jednostki powinny być traktowane jako eksperci w zakresie problemów społecznych, które ich dotyczą, oraz rekomenduje angażowanie ich jako partnerów badawczych współtworzących wiedzę akademicką w badaniach dotyczących ich doświadczeń. Zwraca także uwagę na znaczenie refleksyjności oraz antyesencjalizmu w badaniach dotyczących migrantów z niepełnosprawnościami.

Tatiana Kanasz w tekście *Dynamika negatywnych postaw wobec obywateli Republiki Białorusi przebywających w Polsce w latach 2020–2023: uwarunkowania, konteksty i manifestacje* analizuje postawy przedstawicieli społeczeństwa polskiego oraz postawy innych grup imigranckich (np. Ukraińców) wobec obywateli Republiki Białorusi w Polsce. Skupia się na okresie nasilonej imigracji po 2020 roku (kiedy oprotestowano sfałszowane wybory prezydenckie na Białorusi i zintensyfikowały się represje wobec opozycji) oraz na okresie wojny w Ukrainie, po ataku Rosji i Białorusi. Konsekwencją negatywnych postaw są omawiane przez autorkę różne formy dyskryminacji doświadczane przez migrantów z Białorusi.

Koncepcja wulnerybilności okazuje się też użyteczna w analizach rzeczywistości łagrów i przemocy wobec więźniów w okresie nazizmu. Aleksandra Kumala w artykule „*Jest wielka różnica między mną a tobą*”. *Wulnerybilność obozowych pipli* wykorzystuje warstwowe rozumienie wulnerybilności w celu analizy sytuacji tych nastoletnich więźniów, którzy świadczyli usługi więźniom funkcyjnym. Autorka proponuje spojrzeć na tę kategorię więźniów jak na zapomniane ofiary systemu totalitarnego, a na ich wykluczenie jako jeden z przejawów represji o systemowym charakterze.

W ostatnim tekście Adrianna Surmiak *Czy pojęcie marginalizacji społecznej jest nadal użyteczne? Poglądy i doświadczenia socjologów i antropologów społeczno-kulturowych* przedstawia, w jaki sposób badacze i badaczki rozumieją pojęcie marginalizacji społecznej, jakie są konsekwencje różnych rozumień tego pojęcia dla metodologii prowadzonych badań, a także jaka jest jego przydatność w naukach społecznych.

KATARZYNA ANDREJUK
Instytut Filozofii i Socjologii PAN

MONIKA NOWICKA
Uniwersytet Civitas

BIBLIOGRAFIA

- Beck Ulrich, 2004, *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. Stanisław Cieśla, Scholar, Warszawa.
- Birkmann Jörn, 2013, *Measuring Vulnerability to Promote Disaster-Resilient Societies and to Enhance Adaptation: Discussion of Conceptual Frameworks and Definitions*, w: Jörn Birkmann (red.), *Measuring Vulnerability to Natural Hazards: Towards Disaster Resilient Societies* (second edition), United Nations University Press, Tokyo–New York–Paris, s. 9–79.

- Bracken-Roche Dearbhail, Bell Emily, Macdonald Mary Ellen, Racine Eric, 2017, *The Concept of 'Vulnerability' in Research Ethics: An in-depth analysis of policies and guidelines*, „Health Research Policy and Systems”, 15: 8.
- Brooks Nick, Adger W. Neil, Kelly P. Mick, 2005, *The Determinants of Vulnerability and Adaptive Capacity at the National Level and the Implications for Adaptation*, „Global Environmental Change”, t. 15(2), s. 151–163.
- Cutter Susan L., 2024, *The Origin and Diffusion of the Social Vulnerability Index (SoVI)*, „International Journal of Disaster Risk Reduction”, t. 109: 104576.
- Cutter Susan L., Boruff Bryan J., Shirley Lynn W., 2003, *Social Vulnerability to Environmental Hazards*, „Social Science Quarterly”, t. 84(2), s. 242–261.
- Findley Michael G., Ghosn Faten, Lowe Sara J., 2024, *Vulnerability in Research Ethics: A Call for Assessing Vulnerability and Implementing Protections*, „The Proceedings of the National Academy of Sciences” (PNAS), 121(34): e2322821121.
- Gallopin Gilberto C., 2006, *Linkages between Vulnerability, Resilience, and Adaptive Capacity*, „Global Environmental Change”, t. 16(3), s. 293–303.
- Gilodi Amalia, Albert Isabelle, Nienaber Birte, 2024, *Vulnerability in the Context of Migration: A Critical Overview and a New Conceptual Model*, „Human Arenas”, t. 7, s. 620–640.
- International Organization for Migration, 2019, *IOM Handbook on Protection and Assistance for Migrants Vulnerable to Violence, Exploitation and Abuse* (<https://publications.iom.int/books/iom-handbook-migrants-vulnerable-violence-exploitation-and-abuse> [dostęp: 31.05.2025]).
- Mackenzie Catriona, Rogers Wendy, Dodds Susan, 2014, *Introduction: What Is Vulnerability, and Why Does It Matter for Moral Theory*, w: Catriona Mackenzie, Wendy Rogers, Susan Dodds (red.), *Vulnerability. New Essays in Ethics and Feminist Philosophy*, Oxford University Press, Oxford–New York, s. 1–30.
- Misztal Barbara A., 2011, *The Challenges of Vulnerability. In Search of Strategies for a Less Vulnerable Social Life*, Palgrave Macmillan, Basingstoke–New York.
- Naudé Wim, U. Santos-Paulino Amelia, McGillivray Mark, 2009, *Measuring Vulnerability: An Overview and Introduction*, „Oxford Development Studies”, t. 37(3), s. 183–191.
- Nowakowski Tomasz, 2017, *Podatność na zagrożenia procesów logistycznych — problem oceny*, „Ekonomika i Organizacja Logistyki”, t. 2, nr 2, s. 69–76.
- Organizacja Narodów Zjednoczonych, 2018, *Least Developed Countries Expert Group, Considerations Regarding Vulnerable Groups, Communities and Ecosystems in the Context of the National Adaptation Plans* (<https://unfccc.int/sites/default/files/resource/Considerations%20regarding%20vulnerable.pdf> [dostęp: 31.05.2025]).
- Organizacja Narodów Zjednoczonych, 2024, *High Level Panel on the Development of a Multidimensional Vulnerability Index*. Final Report.
- Satici Seydi Ahmet, 2016, *Psychological Vulnerability, Resilience, and Subjective Well-Being: The Mediating Role of Hope*, „Personality and Individual Differences”, t. 102, s. 68–73.
- Świerkosz Monika, 2018, *Ciała podatne na zranienie. Judith Butler, samozniszczenie i radykalne akty oporu*, „Etyka”, t. 57.
- Tomczok Marta, 2017, *Wulnerabilność. Zwierzęta, ludzie, Śląsk w twórczości Izabeli Czajki-Stachowicz i Teofila Ociepki*, w: Aleksandra Grzemska, Inga Iwasiów (red.), *Polityki relacji w literaturze kobiet po 1945 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 43–56.